Livet på en medeltida gård i Viksta socken

EMELIE SCHMIDT WIKBORG

Strax norr om Sommaränge by i Viksta socken undersökte Societas Archaeologica Upsaliensis (SAU) år 2003 lämningarna av en medeltida gård[1]. Undersökningsområdet kallades för Sommaränge skog, varför den medeltida gården också kallas detta. Få medeltida ensamliggande gårdar har undersökts i Sverige, i synnerhet i Uppland, och vad som gjorde Sommaränge skog extra intressant var läget i skogsmark. Det innebar att marken inte har varit utsatt för plöjning och andra störande sentida aktiviteter. Förutom de medeltida lämningarna undersöktes ett stort komplex med bland annat en stor stensättning, brandgravar och skärvstenshögar från bronsåldern.

Gården har varit belägen på sydsluttningen av en ändmorän. Sammanlagt påträffades lämningar efter fyra byggnader (Hus 1–4). Hus 1 tolkades som gårdens mangårdsbyggnad och de övriga som olika ekonomibyggnader. I den här artikeln kommer uppmärksamheten att koncentreras till Hus 1. Två av gårdens hus (Hus 1 och 2) var belägna på en terrass på ändmoränens västra del. Terrassen var förmodligen till största delen naturlig och utgjorde en naturlig begränsning för placeringen av husen. Nedanför Hus 1 och 2 framkom ett avfalls- och skärvstenslager som visade sig innehålla många medeltida metallföremål. Hus 3 och 4 var belägna på ändmoränens östra del.

Till gårdsmiljön hörde även en smedja och en stensatt brunn, bägge belägna strax söder om ändmoränen. Nordväst om ändmoränen påträffades lämningarna efter en medeltida tegelugn. I öster passerade en hålväg över ändmoränen, något som möjligen bidragit till gårdens lokalisering. Hålvägen har i norr anslutit till den gamla kyrkstigen som leder från Älby i norr till Viksta kyrka[2]. Hålvägen förefaller ha mycket gamla anor.

Förutom lämningar efter byggnader framkom ett mycket rikt fyndmaterial framför allt i järn och brons. Föremålen grävdes fram både i och utanför husen, där de blivit borttappade eller kvarglömda

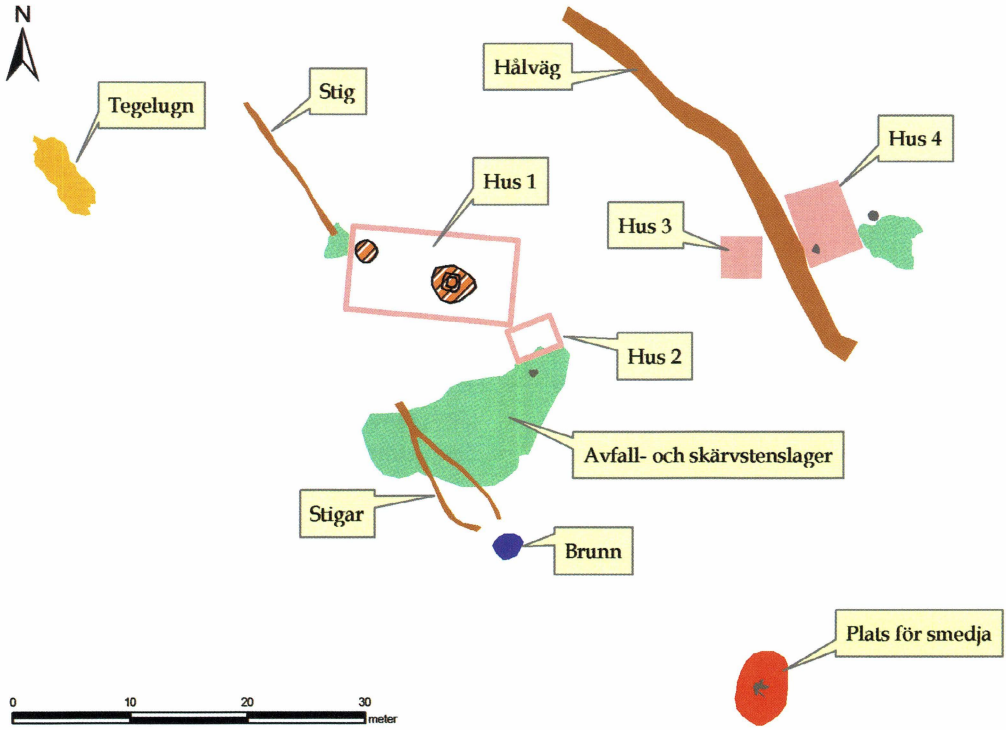

Figur 1. Gårdsstrukturen. De brandgula figurerna i Hus 1 markerar eldstäderna. Figuren framställd av Camilla Forsman, SAU.

av de människor som en gång levde på gården. Vad kan de här föremålen berätta om människorna på gården, vilka var de och hur de levde? De talrika metallfynden, lämningarna efter smedjan och tegelugnen antyder att folket på gården inte varit vilka som helst. Tyngdpunkten i artikeln kommer att ligga på att beskriva och tolka gården utifrån föremålen.

Gården

Mangårdsbyggnaden, Hus 1

De flesta föremålen påträffades i anslutning till Hus 1 som tolkades som gårdens mangårdsbyggnad. Lämningarna efter Hus 1 var delvis svårtolkade. Centralt i huset var en stor eldstad belägen, med ett välbevarat fundament i sten. Eldstaden

tolkades som en rökugn, det vill säga en överbyggd eldstad utan skorsten. Väggjinjerna gick sporadiskt att följa tack vare spridda syllstenar och stolphål. I västra delen av huset påträffades lämningar efter ytterligare en eldstad, som förmodligen varit av en enklare konstruktion. Invid bägge eldstäderna påträffades stora mängder tegel. Keramiska analyser av teglet tyder på att det kan ha fungerat som golvtegel, vilket skulle betyda att golvet runt eldstäderna varit belagt med tegelstenar. Med ledning av de bevarade syllstenarna och eldstäderna antas huset ha varit av parstugetyp med en eldstad i varje rum. Mellan rummen med eldstäderna har en förstuga varit belägen, eventuellt uppdelad i en bakre och en främre del. Den bakre delen kan ha fungerat som kammare. De två stora rummen har förmodligen använts som helgdagsstuga respektive vardagsstuga med helgdagsstugan i väster och vardagsstugan i öster. Längs norra långväggen och i kammaren kan rummen delvis ha varit försedda med mullbänkar, en slags jordfyllda väggfasta bänkar. Huset har troligen varit ca 14x7 m stort och byggt av timmer, eventuellt med inslag av skiftesverk. Förmodligen har huset varit försett med ett trägolv och taket har varit täckt av torv eller halm. Under högmedeltiden fanns ännu inga skorstenar på gårdarna, utan röken från eldstäderna har letat sig ut genom ett hål i taket. Parstugans grundform går att spåra i flera medeltida stenhus, men också genom en husgrund efter ett trähus daterad till ca år 1200 belägen vid Alsnö hus[3].

Storleken på mangårdsbyggnaden är tämligen ordinär i jämförelse med andra hus från perioden[4]. Vad som enligt vår tolkning särskiljer den är parstugeformen med de två eldstäderna samt den förmodade placeringen av den stora eldstaden vid en mellanvägg. Detta kan tyda på inspiration från samtida högreståndsmiljöer[5]. Vanligen var bostäderna endast försedda med en eldstad belägna vid en yttervägg. ^{14}C-dateringar, tillsammans med föremålsdateringar, visar att gården beboddes under högmedeltiden. Dess intensivaste brukningsperiod inföll troligen mellan åren 1300 och 1450. Efter att gården övergavs har husen förmodligen monterats ner och det mesta av byggmaterialet tagits till vara. Vi hittade bara en hel tegelsten, vilket tyder på att man noggrant har plockat med sig alla hela tegelstenar från huset.

Övriga byggnader

Vid det sydöstra hörnet på Hus 1 har Hus 2 varit beläget. Lämningarna av Hus 2 utgjordes av ett antal syllstenar som för tankarna till ett mindre uthus. Huset gick inte att datera och men det är möjligen samtida med Hus 1. Byggnaden har inte haft någon eldstad och med tanke på fynden som gjordes utanför huset är det möjligt att det använts som stall. Hus 3 var beläget öster om Hus 1 och 2 och vi

tolkar den som en stolpbod av härbretyp. Stolpboden har förmodligen använts som förråd för förvaring av exempelvis spannmål, mat eller kläder. Längst i öster på ändmoränen framkom lämningar efter ytterligare ett hus, Hus 4. Även dessa lämningar var svårtolkade men vi tror att huset kan ha använts som fähus eller stekhus (ett hus för matlagning). Huset har förmodligen varit försett med eldstad och kunde dateras med ^{14}C-metoden. Dateringen visar att huset har varit samtida med Hus 1.

Brunnen

Gårdens brunn var belägen nedanför husen. Den var fortfarande vattenförande i början av säsongen 2003 men vattennivån sjönk rejält under den torra sommaren. Brunnen var stensatt med stora och kraftiga stenar. En del av dessa hade rasat in men i stort sett var brunnen mycket välbevarad. Under medeltiden var de flesta brunnar på landsbygden timrade eller risflätade. Stenskodda brunnar dateras ofta till 1600–1800-tal[6]. Även här finns det skäl att tro att de boende på gården har inspirerats från högreståndsmiljöer när de valde att stensätta sin brunn, eftersom det är främst i sådana miljöer man stensatte sina brunnar under medeltiden[7].

Smedjan

Till gården hörde även en smedja. Av själva byggnaden var ingenting bevarat, men rester av ässjan och gropen efter städstabben kunde undersökas. Städstabbe kallas den träkubbe som städet är fäst på. Därtill gjordes fynd av slagg och olika metallrester. För att kunna se vilken sorts smide som bedrivits i smedjan har slagg och metallfynd analyserats av Geoarkeologiska laboratoriet i Uppsala[8]. Analyserna visar att smidet som bedrivits i smedjan krävt stor hantverksskicklighet. Exempelvis har smeden arbetat med att lägga tunna kopparlager på järnföremål samt med förtenning av koppar för att ge den ett silverliknande utseende. Både goda kunskaper om järnsmide och om kopparsmältning har krävts av smeden. Detta möjliggör att kanske både en klensmed och en gjutare varit verksamma i smedjan för att utföra de olika hantverken. Det är fullt möjligt att somliga av de metallföremål som påträffats på gården har tillverkats i smedjan. Kunskapen om exempelvis knivsmide och kanske tråddragning och låssmide har funnits hos smeden som varit verksam i smedjan. Fynd från alla dessa föremålskategorier har gjorts på gården. Smeden har uppenbarligen arbetat med kopparsmältning och kopparlegeringar, men om arbetet endast inneburit beläggning av järnföremål eller om också gjutning förekommit, har inte gått att belägga. Därmed kan man inte säga om de bronsföremål som påträffats på gården kan ha tillverkats i smedjan, även om kunskapen och möjligheten att tillverka dylika funnits[9].

Det går inte att veta om den skickliga

Figur 2. Knivarna från gården. Den översta till vänster kan ha använts vid skinnhantverk. Kniven bredvid är hoprullad. Den största kniven näst längst ner har förmodligen använts som förskärare i köket. Den lilla svängda kniven längst ner är en ovanlig typ av rakkniv. Foto: Markus Andersson, SAU.

smeden själv bott på gården eller om han har anlitats vid behov. Att gården både skulle ha haft en specialiserad järn- och kopparsmed samt tegelmakare, förefaller osannolikt[10]. Tegel har man dock inte samma kontinuerliga behov av som smide, varför man med större säkerhet kan anta att tegelmakaren anlitades externt. Smidet som bedrivits på gården har inte endast varit enkelt gårdssmide, anpassat

för att laga och tillverka enklare redskap. Istället har man eftersträvat hantverk med olika legeringar och kombinationer av metaller för att försköna föremålen och ge dem ett exklusivare utseende. Detta tyder på att de boende på gården varit välbärgade. Resultatet av de metallurgiska analyserna från smedjan visar att smedjan inte representerar det enkla hantverk man återfinner på en bondgård, utan snarare något man förväntar sig i en högreståndsmiljö[11].

Tegelugnen

Nordost om gården hittade vi lämningar efter en tegelugn. Lämningarna av tegelugnen utgjordes av en rektangulär rödbränd och sotig yta ca 3x7 m stor och som mest 0,3 m djup. Inom ytan hittades tegelbitar av olika kvalitet. Få medeltida tegelugnar på landsbygden har blivit undersökta i Sverige och det är mycket ovanligt att tegelugnar påträffas i sådana sammanhang som vid Sommaränge skog. Från den här perioden är tegelugnar främst kända från exempelvis kyrko- eller klosterbyggen[12]. I Bålsta har dock liknande ugnar undersökts i anslutning till en bymiljö[13]. Tegel från ugnen och tegel från Hus 1 har analyserats och det är mycket troligt att teglet från huset har tillverkats i ugnen. Tegelanalysen visar också att en del tegel är chamotte-magrat (dvs. att tegelleran har blandats med krossat tegel), vilket är typiskt för medeltida golvtegel. Som nämnts ovan kan detta betyda att delar av golvet i Hus 1 varit belagt med golvtegel.

Tegel som byggnadsmaterial under medeltiden var annars främst förbehållet högreståndsmiljöer. Vid borgruinerna Nynäs och Lindholm vid Långsjöns strand några kilometer sydväst om Sommaränge skog finns rikligt med tegel i marken, vilket visar att borgarna delvis varit byggda i tegel. Dessa borgar byggdes i mitten av 1300-talet av Sandbroätten, traktens främsta frälsesläkt. Kanske fick de boende på gården vid Sommaränge möjlighet att anlita samma hantverkare som borgbyggarna. Att gården skulle ha tillverkat tegel för avsalu till borgbyggena kan inte uteslutas, men det bör ha varit opraktiskt att frakta tegel flera kilometer från Sommaränge skog. För en gård i landsbygdsmiljö måste det ha varit en stor statusmarkering att kunna använda samma byggnadsmaterial som borgherrarna av Sandbroätten.

Föremålen

Det är ovanligt att ett så rikt fyndmaterial påträffas vid undersökningen av en medeltida gård. Sammanlagt registrerades 291 föremål i järn, 32 i brons och två i silver. Vid undersökningar av bytomter som varit bebyggda under lång tid av många gårdar är det naturligt att man gör många fynd. Gården vid Sommaränge skog förefaller dock bara ha varit bebodd under drygt ett sekel och av ett hushåll.

Figur 3. Föremål använda vid textilt hantverk. Stenen överst till vänster är en glättsten, bredvid syns sländtrissan. De längre järntenarna tros ha suttit på ett linhäckel. Till höger om dem ligger en nål i ben och en synål i järn. Bennålen har använts vid nålbindning.
Foto: Markus Andersson, SAU.

En förklaring till fyndrikedomen kan vara läget i skogsmark samt att ingen senare bebyggelse stört platsen. Hade gården legat i plöjd åkermark hade säkert många föremål försvunnit. Men de boende på gården måste också ha haft ett materiellt välstånd som skiljde dem från andra gårdar. Vid analysen av fynden har de delats upp i olika kategorier: Byggnadsmaterial, hus och hem, hästutrustning, personlig utrustning, textilt hantverk, vapen samt verktyg. En del föremål har också tolkats som offer.

Föremålen i mangårdsbyggnaden

Fyndspridningen i huset har bidragit till tolkningen av hur rummen i huset har använts. En fosfatkartering över området ger också en fingervisning om hur olika ytor har utnyttjats. Höga fosfatvärden tyder på att avfall har förmultnat på platsen vilket ofta kopplas samman med intensiv mänsklig aktivitet.

Fosfatkarteringen av huset och dess närområde visar på förhöjda fosfater i hela huset, men framför allt i och utanför husets östra del där fosfatvärdena var de högsta i hela området. Detta styrker tolkningen av det östra rummet som kök och vardagsstuga. Bakom den östra husknuten har förmodligen avfall och annat material med höga fosfatvärden deponerats. Mest fynd av alla kategorier framkom i vardagsstugan. Sammanlagt påträffades 25 föremål av järn samt sex av brons i vardagsstugan. Det är bara i vardagsstugan som fynd av brons och obrända ben framkommit. Benen var koncentrerade runt eldstaden. Den osteologiska analysen visar att benen till största delen utgörs av matavfall. Bland benmaterialet framkom även tre genomborrade ben som tolkats som leksaker, så kallade

Figur 4. De bäst bevarade dräkttillbehören. Ströningar och söljor samt en bjällra. Det åttkantiga beslaget ligger ovanför bjällran. Foto: Markus Andersson, SAU.

snurreben vilka antas ha varit uppträdda på snören. Vid eldstaden påträffades även tre bennålar för nålbindning, en förmodad glättsten för glättning av linnetyg, och fyra delar av olika kammar. Ett bryne påträffades också vid eldstaden. Brynet kan ha använts för slipning av nålar. I rummet framkom även en sländtrissa i kalksten. Bland järnföremålen förekom bland annat spik och hästskosöm, en ljushållare, en bältesölja, en puns, en möjlig bältekrok (att hänga upp saker i bältet på) och två järnringar. Bronsföremålen utgjordes av en bältesölja, två ströningar, en bjällra, ett bleck samt en tråd. Ströningar kallas små dekorativa

metallbeslag som fästes på dräkten, främst på både männens och kvinnornas bälten. Det var även brukligt under medeltiden att pryda dräkten med små bjällror som blänkte och klingade när man rörde sig.

I förstugan framkom åtta järnföremål, främst hästskosöm och spik, men även en kniv. Ett miniatyrbryne framkom i ett stolphål/fundament beläget i den möjliga vägglinjen mellan förstuga och kammare. Även här var fosfatvärdena mycket höga, vilket kan förklaras av det ständiga trampet av smutsiga skor och fötter.

Fynden i kammaren kan visa på dess eventuella funktion som förråd. I kammaren påträffades tre järnföremål: en kläpp till en skälla, en länk till en kätting och ett viktlod. Kanske hängde man in djurens skällor i kammaren efter att betessäsongen var över och förvarade kättingar på samma plats. Viktlodets tolkning är svårare då det typmässigt dateras till vikingatid/tidig medeltid. Det framkom i vägglinjen mellan kammaren och helgdagsstugan och om det har brukats under husets användningstid är svårt att avgöra med säkerhet. Fosfatvärdena i den här delen av huset var lägre. De eventuella mullbänkarna i kammaren kan ha använts som sovplatser. Kammaren bör ha värmts upp av den stora eldstaden i vardagsstugan som angränsade till kammaren, varför rummet kan ha använts som sovplats också under vintertid.

I helgdagsstugan framkom sammanlagt endast fem järnföremål och ett bronsföremål. De utgjordes av en spik, två hästskosömmar och ett järnfragment. Vid helgdagsstugans SV hörn påträffades ett hopvikt åttkantigt beslag i brons och en liten rakkniv i järn. I detta rum var fosfatvärdena något lägre jämfört med den östra delen av huset. Eftersom rummet förmodligen har fungerat som helgdagsstuga och därmed bara brukats vid högtidliga tillfällen, har inte anrikningen av fosfater blivit riktigt lika stor. Inte heller har bruksföremål som kammar och nålar använts och blivit kvarglömda i det här rummet.

De olika fyndkategorierna som påträffats i vardagsstugan ger en inblick i livet innanför stugväggarna. Leksaker, kammar, dräktdetaljer, redskap för textilt hantverk och andra verktyg för oss närmare människorna som en gång levde på gården. Föremålen ger en bild av det liv som levdes i vardagsstugan på en välbeställd gård under medeltiden. Barn och vuxna samsades om utrymmet i samma rum och där fanns plats för såväl lek som arbete.

En del av föremålen är mera tidstypiska än andra. Många av de bruksföremål som användes under medeltiden har sett likadana ut under lång tid. Bennålar, knivar och sländtrissor är exempel på sådana föremål. De dräktdetaljer som nämnts ovan; ströningarna, bjällran och bronssöljan, dateras dock till medeltid med tyngdpunkt i 1200–1300-talen.

Föremålen utanför mangårdsbyggnaden

De medeltida fynden påträffades främst söder om Hus 1. Några fynd med medeltida datering såsom hästskosöm, hästsko och järnfragment framkom i hålvägen öster om Hus 1 och i hålvägens förlängning norrut. På moränhöjdens topp bakom huset och dess sluttning mot norr påträffades inga medeltida föremål. Fyndspridningen visar tydligt att området söder om gården fungerat som gårdsplan medan det norra området främst använts för andra aktiviteter som inte genererat fynd eller förhöjda fosfater, såsom tegelbränning.

De flesta av fyndkategorierna följer samma spridningsmönster och förefaller ha ansamlats endera på platser där avfall slängts eller på gårdstunet där många aktiviteter ägt rum. En del fynd kan ha blivit deponerade i ett kultiskt/religiöst sammanhang, något jag återkommer till längre fram. Fyndkoncentrationen utanför husets östra gavel torde höra till gruppen avfall. Utanför husgaveln är fosfatvärdena höga och det förefaller troligt att avfall städats ut från huset och slängts runt knuten. De fynd som påträffats utanför husets sydvästra hörn kan förklaras på samma sätt. Även här fanns en förhöjning av fosfater.

Framför husets långsida bör många aktiviteter ha ägt rum under den varma årstiden. Framför den förmodade ingången är fosfatvärdena mycket höga. Fyndkoncentrationen framför husets ingång synes självklar och behöver ingen närmare förklaring. Den osteologiska analysen (benanalysen) visar att de ben som påträffades framför huset till största delen utgjordes av slaktavfall, till skillnad från benen som påträffade inne i huset som till största delen var matavfall. Detta tyder på att gårdens slakt ägt rum på den lilla gårdsplanen framför huset.

Till hästutrustningen räknas fynd av 81 hästskosöm, tio medeltida hästskor, delar av tre tränsbetsel, delar av fyra stjärntrissesporrar, en sporrsölja och ett hänge i brons som varit fäst som utsmyckning vid remtyget. Föremålskategorin framkom över hela området och även inne i huset. Sporrdelarna framkom alla tillsammans med ett tränsbett och en stor andel av alla hästskosöm i anslutning till Hus 2. Det är därför möjligt att Hus 2 har använts som stall. Sporrarna dateras till mitten av 1300-talet[14] och är alltså samtida med Hus 1. Ansamlingen av fyra sporrar på en så liten yta är anmärkningsvärd. Förklaringen måste ligga i att ryttare många gånger under lång tid har suttit upp och av från sina hästar på just denna plats. Vid några tillfällen har de viktiga sporrarna gått sönder och blivit nertrampade i lera eller snö och inte gått att återfinna. Om man vill rida ända upp till gården från hålvägen är det här man måste sitta av hästen innan man slår näsan i stugväggen.

Föremålen i hus- och hemkategorin återfanns både i och utanför huset. Till

Figur 5. På fotot med hästutrustning syns överst ett hänge i brons som utsmyckat hästens brösta. Snett till höger under hänget syns delar av ett tränsbetsel, under dem sporrar och en sporrsölja. Med sporrsöljans hjälp har sporren varit fäst runt vristen. Foto: Markus Andersson, SAU.

kategorin hör exempelvis kistbeslag, kittelbeslag, nyckel och låsdetaljer. Grupper på tre till fyra föremål framkom dels framför ingången till huset, dels vid husets östra gavel, samt vid husterrassens sydöstra hörn. Vi tolkar dem alla som utstädade föremål som följt med avfallet ut ur huset. Två kittelsbeslag påträffades i samma 1-meters-ruta utanför Hus 1. Kan bägge beslagen samtidigt ha lossnat från kitteln i samma ögonblick som kitteln med allt sitt innehåll föll till marken? Den enda förmodade medeltida keramiken utgörs av två små skärvor stengods. Den ena påträffades strax öster om den stora eldstaden i vardagsstugan. Den andra skärvan framkom utanför Hus 1, på gränsen mellan terrassen och sydsluttningen med avfalls- och skärvstenslagret.

Även fynd från den personliga utrustningen återfinns över hela området. Som personlig utrustning räknas bland annat knivar. Totalt hittades tio medeltida knivar. De flesta vuxna förmodas ha varit utrustade med en kniv vid bältet, som användes till alla möjliga ändamål såsom vid matbordet och i köket. Andra delar av den personliga utrustningen är exempelvis ströningar och åttkantiga beslag. Åttkantiga beslag är i det här sammanhanget något större dekorerade bronsbeslag, förmodligen med samma funktion som ströningarna (fig 4). Vid den östra husgaveln framkom två knivar och en ströning. Framför ingången till huset påträffades även en del fynd tillhörande samma kategori, samt inte minst i en koncentration i avfalls- och skärvstenslagret med ströningar, åttkantigt beslag och ringspänne.

Vapnen utgjordes av fyra pilspetsar och påträffades främst utanför huset. En armborstpilspets framkom dock inne i husets östra del i närheten av östra kortsidans vägglinje och ytterligare en påträffades utanför husets nordvästra hörn.

Figur 6. Överst på bilden tre kittelbeslag. Under dem en ljushållare och två delar av kättingar. Foto: Markus Andersson, SAU.

Två pilspetsar hittades i avfalls- och skärvstenslagret västra del. Av pilspetsarna är tre avsedda för strid och kan gå igenom bröstpansar. Den fjärde pilspetsen är med sin triangulära spets främst ämnad för jakt. Benanalysen visar dock att vilt inte förekom ofta på menyn på gården. Kanske försåg gården istället borgarna nere vid Långsjön med färskt vilt. Däremot förefaller alltså invånarna på gården ha varit beväpnade med armborst och båge, alternativt blivit angripna av andra med sådana vapen. Eller kanske pilarna bara har blivit bortskjutna under fredliga övningar och lekar.

Under kategorin byggnadsmaterial återfinns främst järnspik samt tegel och lerklining. Lerklining är bränd lera som har använts till exempel som byggnads-

Figur 7. Överst på bilden syns en del av ett större lås. På nedre raden syns en del av en nyckel, bultlås och ett gångjärn. Foto: Markus Andersson, SAU.

Figur 8. Pilspetsarna. Spetsen med triangulär form har använts vid jakt. De övriga är utformade för att tränga genom ringbrynjor och bröstpansar. Foto: Markus Andersson, SAU.

material till eldstäder. En del av lerklininggen härrör från den stora eldstaden i vardagsstugan. På många bitar lerklining kunde man se att leran har varit uppblandad, magrad, med gräs och växtdelar. Växtdelarna och gräset har sedan förkolnat när leran blivit upphettad och lämnat avtryck efter sig på lerkliningsbitarna. Totalt insamlades ca 70 kg lerklining. Inne och utanför husets östra gavel samt utanför husets ingång fanns en koncentration av spikar. För övrigt är spikfynden jämt spridda över området söder om huset. De största koncentrationerna av tegel framkom i anslutning till de bägge eldstäderna i Hus 1. Mindre mängder tegel framkom dock i hela Hus 1 och på gårdsplanen framför Hus 1. Totalt uppgår mängden tegel till ca 275 kg.

Tretton föremål kunde med bestämdhet föras till gruppen verktyg. Tre av dem framkom inne i Hus 1; två brynen och en puns i järn. De övriga verktygen påträffades främst söder om Hus 1, med en koncentration till avfalls- och skärvstenslagret.

Två hopvikta mynt påträffades i avfalls- och skärvstenslagret nedanför Hus 1 (fig 9). Mynten har analyserats av Monica Golabiewski Lannby på Kungliga Myntkabinettet. Tyvärr var mynten mycket dåligt bevarade och därmed svåra att bestämma och datera. Ingen prägling är längre synlig utan bedömningen av mynten grundar sig på deras vikt, utseende och storlek. Det ena myntet är troligen av silver. Förmodligen är det brakteatpräglat (endast präglat på ena sidan). Längs kanten löper en pärlrand. Storlek och vikt antyder tidigmedeltida svealändsk prägling eller utländsk härkomst. Det andra myntet är med säkerhet av silver. Myntet har en slät rand längs kanten. På grund av sin storlek, vikt och utseende har det tolkats som en möjlig Magnus Eriksson-penning, från hans första prägling 1319–1340.

Offer

En del föremål som påträffats i samband med undersökningen är av speciell natur och framkom på oväntade platser. Detta har föranlett att somliga föremål tolkas som offer. Etnologiska källor ger vid handen att vidskepelse och skrock såsom offer varit en vital och integrerad del av vardagen före industrialiseringen[15]. Det är en grannlaga uppgift att bland alla fynd försöka urskilja och bestämma vad som ska tolkas som offer. Utgångspunkten har emellertid varit jämförelser med fyndmaterial från andra platser, föremålens läge och ett antagande att de föremål som deformerats avsiktligen kan tolkas som offer. Tillsammans med de avsiktligt deformerade föremålen finns även ej deformerade föremål av samma typer påträffade i samma kontext. Min uppfattning är att även dessa föremål kan tolkas som offer. Distinktionen mellan de olika grupperna är ändå svår och jag har sorterat hårt bland fynden för att undvika bilden av att "alla" föremål tolkas som offer.

Husoffer

Anne Carlie har i boken *Forntida byggnadskult* behandlat husoffer under förhistorisk tid. Carlie definierar ett föremål som offer genom föremålets karaktär, spår av rituell behandling, placeringen i huset och att föremålet påträffats i en sluten arkeologisk kontext. Uppfyller föremålet ett eller flera av dessa kriterier ökar sannolikheten för att det verkligen är ett husoffer[16]. Alla föremålen som tolkas som husoffer från Sommaränge skog uppfyller tre av Carlies fyra kriterier. Två föremål i Hus 1 uppvisar även spår av rituell behandling eller avsiktlig deformering och uppfyller därmed alla fyra kriterier.

Husoffer kan påträffas på flera olika ställen i ett hus. Under trösklar och under golvet i det största rummets mitt är två exempel från järnåldersmiljöer med paralleller till historisk tid[17]. Andra platser där husoffer kan förväntas i järnåldershus är i stolphålen till husens takbärare, i vägglinjer och i hörnlägen[18].

Exempel på föremål från Sommaränge skog som kan tolkas som husoffer är ett hopvikt åttkantigt beslag och en rakkniv i järn, som bägge framkom vid sydvästra hörnet av Hus 1. Det åttkantiga beslaget har bland annat varit dekorerat med en femflikig blomma med kors på varje blomblad. Sidorna på beslaget är symmetriskt och avsiktligt vikta in mot mitten. Inne i huset påträffades en hoprullad järnkniv (fig 2). Den hoprullade kniven antas ha varit placerad under golvnivån i huset. Vid den östra kortsidans vägglinje framkom en armborstpilspets och vid den norra vägglinjen påträffades en kniv. I ett stolphål/stenskott fundament, beläget endera i husets södra vägglinje vid tröskeln, eller i innerväggen mellan kammaren och förstugan,

framkom ett mycket vackert miniatyrbryne.

Gemensamma drag för den hoprullade kniven och det hopvikta beslaget är att de har deformerats avsiktligen. Beslaget var säkert lätt att vika ihop, men kniven måste ha bearbetats i en smedja. Kanske ska denna deformering ses som en fortsättning på den förhistoriska sedvänjan att deformera vapen innan de nedlades som offer i våtmarker eller som gåvor i gravar[19].

Det som vi från historisk tid känner som vidskepelse och skrock antas ha varit en vital del av vardagen under medeltiden. Det finns många exempel från etnologiska källor om svårigheterna med att etablera en fäbod i skogsmark som tidigare inte varit tagen i besittning av människor. Ofta fick man problem med "de underjordiska" eller "vittrorna" om man inte i förväg vidtagit mått och steg för att blidka dem. En konsekvens av ett klumpigt tillvägagångssätt vid byggandet av fäboden var att man fick flytta en eller flera byggnader för att få ro från vittrorna[20]. En lämplig åtgärd var därför att offra exempelvis metall eller ett levande djur under golvet eller i tröskeln vid husbygget[21]. Bland järnföremålen valdes företrädesvis eggjärn såsom knivar, saxar och andra vassa föremål[22]. Husoffer i form av vapen förekommer under järnålder och tidig medeltid med bland annat pil- och spjutspetsar i stolphål[23], vilket stödjer tolkningen av armborstpilspetsen som offer. Den hoprullade kniven uppfyller alla Carlies kriterier för offer. Föremålet är av en speciell karaktär, det vill säga ett eggjärn, det bär spår av rituell behandling, det är placerat i husets mitt i största rummet och är påträffat i en sluten kontext. Detsamma kan sägas om det hopvikta beslaget. Beslagets speciella karaktär består dels i materialet, brons, och dels i dekoren med kristna kors.

Tron på eggjärnets förmåga att stänga ute oönskade gäster har levt kvar in i modern tid. Då författaren sommaren 2002 besökte en nyligen övergiven fäbod i Hälsingland var dörren till stugan inte bara låst med nyckel, utan en sax var dessutom instucken med ena spetsen i dörrfodret och den andra spetsen i dörren. Av miljön att döma bör fäboden ha varit övergiven som sommarställe sedan högst fem år.

Offerföremål påträffade utanför husen

De fynd som påträffades i avfalls- och skärvstenslagret tolkas till största delen som utstädade med avfallet från huset. Anmärkningsvärd är dock koncentrationen av tre ströningar, ett åttkantigt beslag, ett ringspänne i järntråd och två hopvikta mynt i lagrets centrala del. Mynten tolkas som avsiktligt deformerade, på samma vis som det hopvikta beslaget och den hoprullade kniven.

Vid Västannorstjärn i Dalarna har en mängd föremål av samma karaktär som de från i avfalls- och skärvstenslagret påträffats tillsammans med avfall vid en sjö-

Figur 9. De hopvikta mynten.
Mynten är 12 och 16 mm i diameter.
Foto: Markus Andersson, SAU.

Figur 10. Ringspänne i järntråd.
Spännet är 27 mm i diameter.
Foto: Markus Andersson, SAU.

strand. En ströning och det åttkantiga beslaget är helt identiska med två fynd från Västannorstjärn, där även 20 mynt påträffades. Avfallslagret vid Västannorstjärn dateras främst till 1200- och 1300-tal[24]. Fynden tolkas som offer, och det öppnar för en möjlighet att även metallfynden i Sommaränges avfalls- och skärvstenslager kan vara offer. Vid Västannorstjärn antas offren ha deponerats i samband med byns etablerande, "ett besittningstagande av gårdsmarken"[25]. Något liknande kan ha ägt rum på gården vid Sommaränge skog.

När gården etablerades, troligen under 1200–1300-talet, fanns förmodligen ingen annan bebyggelse på platsen. Kanske fanns det ett behov av att skapa en positiv relation till platsen och till dem som nyttjat den tidigare. Den stora stensättningen och skärvstenhögarna bör ha vittnat om tidigare aktiviteter som för medeltidsmänniskan förefallit gåtfulla och mystiska, kanske tolkades de som gravhögar. En medeltida kniv framkom i en av skärvstenshögarna från äldre bronsåldern. Kniven påträffades nerstucken i torven, förmodligen som ett resultat av en vidskeplig handling där man avsett att binda den döde till graven[26]. Resterna av en bronsåldersgrav påträffades vid undersökningen av Hus 1 och ytterligare gravar kan ha röjts undan inför anläggandet av huset. Flera brända människoben, varav ett daterat till 1410–1120 f.Kr. som påträffades i avfalls- och skärvstenslagret tyder på detta.

Sammanfattningsvis kan offerföremålen från Sommaränge skog indelas i två kategorier. Den ena typen av offer, vackra, värdefulla föremål som mynten och ströningarna, ska kanske ses som gåvor till högre makter för att göra dem positivt inställda till gårdens människor. De deponerade knivarna i Hus 1 och kniven i skärvstenshögen är däremot exempel på hur man genom användandet av eggjärn velat förhindra att onda krafter tog sig in i huset[27].

Platsens fyndrikedom

Som säkert framgått av texten var området mycket fyndrikt. Framför allt de fynd som kan knytas till en högreståndsmiljö såsom hästutrustning, dräktdetaljer och vapen förvånade oss som undersökte platsen samt besökande arkeologer. Fyndmaterialet förde snarare tankarna till en medeltida borg eller stormannagård än en ensamgård belägen på gränsen till utmarken.

Martin Hansson har studerat medeltida stormannagårdar och borgar i Småland, varav många blivit undersökta av arkeologer[28]. Kännetecknande för dem är att fyndmaterialet är tämligen anonymt. Vid exempelvis Hultaby borg påträffades en stor mängd spik och byggnadsdetaljer i järn, men mycket få fynd som vittnade om att personer från rikets högsta sociala skikt skulle ha vistats på platsen. Till exempel påträffades bara fyra mynt, att jämföra med Sommaränges två myntfynd. Detta kan vara resultatet av en medveten städning av hus och borggård som en social strategi för att särskilja sig från allmogen. Ytterligare en orsak kan vara att många befästa sätesgårdar övergavs under städade former, då de utflyttande var noga med att packa med sig allt lösöre. För detta resonemang talar borgen Piksborg som brändes ner under Engelbrektupproret 1434. När Piksborg undersöktes i början av 1900-talet framkom ett rikt fyndmaterial med bland annat 390 mynt[29].

Med ledning av Hanssons resonemang kan fyndrikedomen på Sommaränge ses ur två perspektiv. Endera tillhörde de boende på gården allmogen som inte städade sin gårdsplan som en medveten social strategi. Men fyndmaterialet i sig, lämningen efter Hus 1 tillsammans med tegelugnen och det avancerade smidet talar för att de boende på gården förmodligen såg sig förmer än allmogen. De hade sannolikt dock sitt ursprung i allmogen och levde troligen till stor del enligt allmogens levnadsmönster. Kanske kan vårdslösheten med metallföremålen ses som ett resultat av vräkig nyrikedom, där man demonstrerar sitt överflöd genom att nonchalera ett borttappat föremål. Ett mer spekulativt alternativ är att gården faktiskt övergavs hastigt under dramatiska former, något vi förmodligen aldrig kommer att få veta.

Gårdens betydelse och funktion

Gården förefaller att främst ha varit brukad under 1300-talet och möjligen en bit in på 1400-talet för att sedan överges. I medeltida skrifter finns belägg för en bebyggelseenhet i Viksta socken som omnämns första gången 1323 och sista gången 1482[30]. Den hette Giplinghe och förefaller vara identisk med den arkeologiskt undersökta gården[31]. Vid det sista omnämnandet av Giplinghe synes bebyggelseenheten inte ha varit bebodd utan jorden brukades av en annan gård. Därefter försvinner Giplinghe ur de skriftliga källorna. Giplinghe är den enda försvunna medeltida enheten som inte tidigare gått att återfinna eller lokalisera utifrån historiska källor och kartmaterial[32].

Marken som den undersökta gården låg på har långt in i historisk tid varit föremål för gränstvister. Bakgrunden till detta är förmodligen att gårdens övergivande under medeltiden har lett till problem med ägogränser. När ingen längre hävdat hägnader och andra ägomarkeringar har byarna Sommaränge och Rångsta samt Älby i norr börjat tvista om marken där gården tidigare varit belägen. Exempel på detta återfinns så sent som från 1700-talet i bland annat en ägodelning år 1706 och en rågångsbestämning från 1799[33]. Även detta stödjer antagandet att den arkeologiskt undersökta gården kan vara Giplinghe.

Namnet Giplinghe består av förledet gip som kan tolkas som gap eller käft och syfta på öppen terräng som skjuter in som en kil i skogsmark eller ett djupt "sår" av rinnande vatten. Efterleden kan vara ett -inge, men också en omkonstruktion av efterledet -lung, med betydelsen sand- eller grusmark; sandås, grusås. Den gip som åsyftas i ortnamnet kan vara den före detta våtmark som var belägen direkt öster om undersökningsområdet och numera är uppodlad. Efterledet -lung kan avse den ändmorän som gården var belägen på[34].

Som tidigare nämnts i tolkningen av Hus 1 finns det skäl att tro att invånarna på gården har haft goda relationer till samhällets högre skikt. Dels visar fyndsammansättningen på en rik tillgång av metaller i föremål såsom sporrar, vapen och ströningar. Husets utformning som parstuga med eldstad i varje rum samt den förmodade placeringen av stora eldstaden pekar på inspiration från samtida stormannagårdar. Att gården hållit egen tegelugn samt smedja tyder också på att den varit välbärgad och kanske av speciell betydelse i trakten. Smidet på gården var av hög kvalitet och visar på stort hantverkskunnande. Kanske har man lejt en professionell smed om det inte var smeden själv som bebodde gården. Det är inte troligt att gårdens invånare personligen även har besuttit kunskapen om hur man bygger en tegelugn och bränner tegel, utan för detta har man fått anlita professionell arbetskraft[35]. Tegelugnen

har dock med stor sannolikhet brukats mer sporadiskt än smedjan. Även den stensatta brunnen skiljer sig från andra undersökta brunnar i liknande miljöer och förefaller snarare vilja efterlikna brunnarna i högreståndsmiljöer. Gårdens läge vid hålvägen kan också ses som strategiskt. Det kan ha funnits ett behov av att under oroliga tider kunna ha uppsikt över vilka som färdades på hålvägen. Under 1300-talet rådde periodvis stor osäkerhet i Uppland och riket[36]. Hålvägens passage genom gården kan ha fungerat som en kontrollpunkt för exempelvis lojala undersåtar till kung Magnus Eriksson.

Sandbroätten representerade frälset på 1300-talet i området och ägde mark bland annat i Sommaränge by[37]. Omkring 1350 påbörjade Gregers Styrbjörnsson av Sandbroätten byggnationen av sitt befästa stenhus Lindholm vid Långsjöns norra ände, ca 2,5 km söder om Sommaränge skog. Ungefär samtidigt byggde hans bror Torsten också en borg, Nynäs, lite längre söderut vid Långsjöns strand[38]. Gregers och Torstens anfader Torsten av Sandbro deltog i utarbetandet av Upplandslagen på 1290-talet[39]. Kanske ska gården vid Sommaränge skog sättas i relation till de här betydande personerna och händelserna. Knutna till riddarna Gregers och Torsten bör ett antal personer ha funnits av högre rang än de vanliga bönderna, såsom exempelvis svennerna[40]. Kanske har det även funnits släktband till Sandbroätten. Möjligen har gårdens familj rentav tillhört lågfrälset under en tid. Dylika sociala grupper kan ha efterlämnat den typen av lämningar som undersökts vid Sommaränge skog.

Gården vid Sommaränge skog bör därför inte uppfattas som en typiskt medeltida bondgård med lantbruk som den enda livnäringen. Jordbruk och boskapsskötsel har med största sannolikhet bedrivits på gården och stod förmodligen för stabiliteten i ekonomin, men störst betydelse i socialt hänseende hade troligen det avancerade smidet och tegeltillverkningen, något som skilde ut gården från allmogen och gav den en högre status.

De sju omnämnandena av Giplinghe i de bevarade medeltida källorna ger bilden av en liten gård utan mycket mark[41]. Inga landbor finns omnämnda, något som ur en historikers perspektiv ger bilden av att gården skulle kunna vara uppsplittrad och övergiven redan vid första omnämnandet 1323. Den arkeologiska undersökningen ger dock en helt annan bild. Med tanke på den exaktaste föremålsdateringen som sporrarna erbjuder, tillåter inte det arkeologiska materialet ett övergivande före sista kvartalet av 1300-talet. Om den medeltida gården vid Sommaränge skog är identisk med Giplinghe visar det att man utifrån det sporadiska medeltida källmaterialet lätt kan dra felaktiga slutsatser om en gårds

betydelse och brukningstid. Kanske var det inte bara jordbruksmarkens storlek som bestämde en gårds status och ekonomi, utan att även andra faktorer som de ovan nämnda kan ha haft avgörande betydelse.

Gården vid Sommaränge skog övergavs troligen i slutet av 1300-talet eller under första halvan av 1400-talet. Tidpunkten för ödeläggelsen sammanfaller med agrarkrisen i Sverige, något som påverkade Uppland i hög grad[42]. En annan bidragande orsak till gårdens övergivande kan kanske finnas att söka i gårdens förmodade relation till frälset. Magnus Gregersson, son till Gregers Styrbjörnsson, bodde på Lindholm på 1360-talet, men valde fel sida i kampen om kungamakten och blev socialt degraderad och levde flera år i landsflykt[43]. Om gårdens beskyddare förlorade sin ställning bör detta även ha påverkat gården och kanske förvärrat redan ansträngda livsomständigheter i samband med agrarkrisen och digerdöden.

Noter

1 Schmidt Wikborg i manus
2 Lindgren 1994:45
3 Erixon 1947:343
4 jfr Olausson 1985, Ekman 1996, Syse 1996, Carlsson et al. 2001
5 Erixon 1947:302
6 Schmidt Sabo 1998:94, Carlsson et al. 2001:25
7 Kulturhistoriskt lexikon 1981, Erixon 1930:179
8 Grandin et al. 1004
9 Grandin et al. 2004
10 Grandin et al. 2004
11 Grandin et al. 2004
12 Anund, i manus
13 Franzén et al. 1996:114
14 Olsson 1937, Thordeman 1939:131f
15 Schön 1998
16 Carlie 2004:19
17 Falk Boreklev 2004:3
18 Carlie 2004:152,217
19 Nicklasson 1997
20 Nyman 1963:162ff
21 Falk Boreklev 2004:3
22 Hagberg 1937:622, Carlie 2004:147ff
23 Carlie 2004:172
24 Ersgård 1994:88f
25 Ersgård 2002:296
26 Hagberg 1937:622
27 Hagberg 1937:622
28 Hansson 2000, 2001
29 Hansson 2000:53
30 DMS 1:3:194f
31 Neuman 2004, Rahmqvist muntl.
32 Neuman 2004
33 Neuman 2004
34 Neuman 2004:21
35 Grandin et al. 2004
36 Nordberg 1995
37 Rahmqvist 1978:59ff
38 Lovén 1996
39 Rahmqvist 1978:47

40 Rahmqvist muntl.
41 DMS 1:3:194f
42 Myrdal 2000:111ff
43 Rahmqvist 1996:282f

Referenser

Tryckta källor

Carlie, A., 2004. Forntida byggnadskult. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter no 57. Stockholm.

Carlsson, T., Lindeblad, K. & Nielsen A.-L., 2001. Boplats och by. Bebyggelse-utveckling i Stora Ullevi 200–1600 e.Kr. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Rapport UV Öst 2001:5. Linköping.

DMS 1:3. 1982. Det medeltida Sverige. I: O. Ferm, S. Rahmqvist & Gu. T. Westin (red.) Uppland, Tiundaland: Bälinge, Norunda, Rasbo. Stockholm.

Ekman, T., 1996. Björka – en gårdsmiljö under 1000 år. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för arkeologiska undersökningar. UV Stockholm, Rapport 1996:117:1.

Erixon, S., 1930. Om brunnar. I: Fataburen. Nordiska museet. Stockholm.

Erixon, S., 1947. Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia. Stockholm.

Ersgård, L., 1994. The Change of Religion and its Artefacts. An Example from Upper Dalarna. I: Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993–1994. Lund.

Ersgård, L., 2002. Västannorstjärn. En rituell plats från högmedeltid. I:. K. Jennbert, A. Andrén & C. Raudvere, (red.), Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual. Vägar till Midgård. Lund.

Franzén, B.-M., Göthberg, H. & Karlenby, L., 1996. Bålsta och Brunna – Järnåldersbygd. Arkeologi på väg – undersökningar för E18. Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala, Rapport 1996:11. Bromma.

Grandin, L., Willim, A., Hjärthner-Holdar, E. & Stilborg, O., 2004. Metallhantering på en medeltida gård. Analysrapport 7–2004. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. UV GAL. Uppsala.

Hagberg, L., 1937. När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning. Stockholm.

Hansson, M., 2000. Jarlens residens. Gammal och ny arkeologi på Hultaby borg. Lund.

Hansson, M., 2001. Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid. Lunds studies in medieval archaeology 25. Lund.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. 1980. Malmö.

Lindgren, A., 1994. Bara en bondsocken. Uppsala.

Lovén, C., 1996. Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Stockholm.

Neuman, B., 2004. En stormannagård stiger fram ur historiens dunkel. Bebyggelseutvecklingen under 1300–1500-talet i Viksta sn, Uppland. C-uppsats. Uppsala universitet, Historiska institutionen. SAU Rapport 2004:1.

Nicklasson, P., 1997. Svärdet ljuger inte. Acta Archaeologica Lundensia. Series Prima in 4o N 22o. Lund.

Nordberg, M., 1995. I kung Magnus tid. Stockholm.

Nyman, Å., 1963. Trolska väsen och vardagsvidskepelse. I: H. Lidman (red.), Fäbodar. Kristianstad.

Olausson, M., 1985. Kyrklägdan i Ås. Arkeologisk undersökning av en boplats från folkvandringstid till medeltid. Kulturhistorisk utredning 31. Jämtlands läns museum. Östersund.

Olsson, H., 1937. Den äldre medeltida stjärnstrissesporren i belysning av några skånska fynd. Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum. Lund.

Rahmqvist, S., 1978. Sandbroätten – en uppländsk frälsesläkt och dess gods. I: Personhistorisk tidskrift. Årgång 74. Stockholm.

Rahmqvist, S., 1996. Sätesgods och gård. Det medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria. Upplands fornminnesförenings tidskrift 53. Uppsala.

Schmidt Sabo, K., 1998. Kyrkheddeinge bytomt. Arkeologisk undersökning 1995. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. UV Syd Rapport 1998:5.

Schmidt Wikborg, E. I manus. Undersökningen av en medeltida gård vid Sommaränge skog. SAU skrifter no XX. Uppsala.

Schön, E., 1998. Svensk folktro A–Ö. Hur vi tänkt, trott och trollat. Stockholm.

Syse, B., 1996. En bygd i vägen. Arkeologisk undersökning riksväg 70. Delen Tunsta – Leksand – Krökbacken, Leksands sn, Dalarna. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. UV Uppsala. Rapport 1996:46.

Thordeman, B., 1939. Armour from the battle of Wisby 1361. Stockholm.

Otryckta källor

Anund, J., I manus. Medeltida tegelbruk. Akademiska sjukhusets område. Uppland, Uppsala, RAÄ 88. UV Uppsala.

Falk Boreklev, A.-B,. In print. Building offerings. An ambiguous ritual. I: Lund Archaeological review 8 (2002). Lund.

Rahmqvist, Sigurd. Samtal vid möten och per telefon under 2004.

Emelie Schmidt Wikborg är arkeolog verksam vid Societas Archaeologica Upsaliensis. Hon har medverkat vid ett flertal undersökningar för den nya E4:an. Emelies främsta intresseområde är arkeologiska lämningar från historisk tid.